

Organizarea administrativă și dinamica populației Transilvaniei între revoluția de la 1848 și primul război mondial

BCU Cluj / Central University Library Cluj

Ioan Bolovan

Institutul de Istorie, Cluj-Napoca

1. *Considerații privind teritoriul și organizarea administrativă a Transilvaniei între revoluția de la 1848–1849 și primul război mondial*

În diverse lucrări istorice, geografice, etnografice etc. întâlnim o diversitate de formulări în ceea ce privește delimitarea Transilvaniei ca un spațiu distinct al României. De aceea, precizarea limitelor teritoriale ale Transilvaniei în perioada pe care o investigăm este impusă, în primul rând, de evoluția istorică a provinciei în epoca modernă. În același timp, cadrul geografic a contribuit la individualizarea acestei provincii în raport cu celelalte „ținuturi istorice”: Banat, Crișana, Maramureș. Analiza noastră are în vedere numai populația din fostul Mare Principat Transilvania între limitele spațiale pe care le vom defini în continuare. Entitatea politico-administrativă *Transilvania* (sau Ardeal) cu care vom opera noi, s-a suprapus în totalitate peste unitatea geografică a Depresiunii Transilvaniei, la care s-a adăugat rama înconjurătoare a Carpaților Orientali în est, a Carpaților Meridionali în sud și a celei mai mari părți din Carpații Occidentali în vest¹. În acest

¹ *Istoria României. Transilvania*, vol. I, coord. Anton Drăgoescu, Cluj-Napoca, 1997, p. 15. Nicolae Bălcescu a lăsat, fără îndoială, una dintre cele mai plastice descrieri ale Transilvaniei, „o țară mândră și binecuvântată între toate țările semănate de Domnul pre pământ...” Apud. Nicolae Bălcescu, *Scrieri*, antologie și prefață de D. Păcurariu, București, 1974, p. 172.

înțeles Transilvania reprezintă inima pământului românesc, o adevărată cetate naturală, fiind străjuită armonic, de jur împrejur de o cunună de munți ce îngăduie viața omenească pe tot cuprinsul lor, de la poale până către vârfuri².

Actualmente acest teritoriu este cuprins în cadrul a 18 județe acoperind total sau parțial suprafața acestora: Alba, Arad, Bihor, Bistrița-Năsăud, Brașov, Caraș-Severin, Cluj, Covasna, Harghita, Hunedoara, Maramureș, Mureș, Satu Mare, Sălaj, Sibiu, Bacău, Neamț, Suceava. Mai dificilă însă este reconstituirea suprafeței și a evoluției administrative a acestui teritoriu între revoluția de la 1848–1849 și Primul Război Mondial datorită complexității perioadei și a numeroaselor modificări intervenite în structura și instituțiile politico-administrative. Atenția noastră a fost îndreptată, înainte de toate, spre surprinderea organizării administrativ-teritoriale a Transilvaniei în momentul în care s-au efectuat cele 7 recensământuri din intervalul temporal care face obiectul analizei de față.

Constituția imperială austriacă din 4 martie 1849, restabiea autonomia Marelui principat Transilvania și îi restituia Partium-ul (comitatele Zarand, Crasna, Solnocu de Mijloc și districtul Chioar). Pe baza acestui act juridic fundamental, la sfârșitul revoluției, guvernatorul Transilvaniei Ludwig von Wohlgemuth a dispus, în septembrie 1849, intrarea în vigoare a unei noi organizări administrative diferită de cea anterioară anului 1848 (comitate, scaune, districte). Teritoriul Transilvaniei, inclusiv Partium-ul, era divizat în 6 districte conduse de un comandant militar ajutat de un comisar civil pentru problemele civile: Sibiu, Alba Iulia, Cluj, Reteag, Odorhei și Făgăraș³. Aceste șase districte erau la rândul lor subîmpărțite în cercuri și subcercuri. Vechiul sistem administrativ de sorginte medievală, care favorizase în administrația locală comitatensă ori scăunală elementul maghiar, secuiesc sau săsesc, era acum înlăturat deschizându-se și pentru elita românească perspectiva de a accede la funcții administrative. Era spart monopolul celor privilegiați de secole și se creau breșe pentru români de a obține unele poziții în administrația locală de stat⁴.

Întinderea Transilvaniei în limitele administrativ-teritoriale precizate a fost evaluată în acei ani de diverși autori la valori relativ apropiate. Dr. Hillbricht (procuror general al Transilvaniei) estima suprafața provinciei la 1054 mile pătrate austriece⁵, echivalentul a circa 60.700 km². Pe acest teritoriu, Guvernul Transilvaniei a dispus la 2 aprilie 1850 efectuarea unui recensământ al populației și al animalelor, expediindu-se instrucțiuni precise comandanților celor 6 districte militare. Operațiile de recensare și în

²Constantin C. Giurescu, *Transilvania în istoria poporului român*, București, 1967, p. 9.

³Helmut Klima, *Guvernatorii Transilvaniei. 1774–1867*, Sibiu, 1943, p. 66.

⁴*Istoria României. Transilvania*, p. 1088.

⁵*Izvoare de demografie istorică, vol. II. Secolul al XIX-lea – 1914, Transilvania*. ediție de Iosif I. Adam și Ioan Pușcaș, București, 1987, p. 158; Tiberiu Morariu, *Entwicklung der Bevölkerungsdichtigkeit Siebenbürgens während der Jahre 1840–1930*, București, 1940, p. 18–20.

special de prelucrare a datelor s-au prelungit până spre vara anului 1851, fiind îngreunate printre alte dificultăți și de noua reorganizare administrativă din primăvara aceluiași an. Pe baza rescriptului imperial din 12 mai 1851, teritoriul Transilvaniei a fost reîmpărțit în 5 ținuturi: Sibiu, Alba Iulia, Cluj, Reteag, Odorhei. Cercurile și subcercurile au fost și ele desființate, ținuturile fiind divizate în 36 de căpitănanate. Astfel, Sibiul cuprindea 6 căpitănanate, Alba Iulia 10, Cluj 6, Reteag 7 și Odorhei 7 căpitănanate⁶.

Patenta imperială din 31 decembrie 1851 inaugura regimul neoabsolutist. Constituția din martie 1849 era anulată și, implicit, organizarea administrativ-teritorială rezultată ulterior. Sub supravegherea guvernatorului Transilvaniei Carl von Schwarzenberg, s-a trecut la o nouă reorganizare administrativă a provinciei, inspirată de cea instituită în anii 1849–1850. A rezultat în octombrie 1852 o structură administrativă provizorie care se compunea din 5 districte (Sibiu, Alba Iulia, Cluj, Bistrița, Odorhei) cu 28 de cercuri și 109 subcercuri⁷.

În condițiile complexe ale perioadei neoabsolutiste, marcată de opoziția fostelor stări privilegiate față de reformele politico-administrative postrevoluționare ale Curții de la Viena, dar și de tensiunile sociale și politice acumulate în urma desființării relațiilor feudale, devenea tot mai necesară în Transilvania o nouă structură administrativă, mai simplă și mai funcțională. Aprobata de împărat la 17 februarie 1854, Schwarzenberg a dispus intrarea în vigoare, începând cu data de 30 noiembrie 1854, a noii organizări administrativ teritoriale a Transilvaniei în 10 prefecturi (districte) cu 79 de preturi (cercuri)⁸. Noua formulă organizatorică va rămâne neschimbată până la înlocuirea regimului neoabsolutist, la începutul deceniului șapte. Cele 10 prefecturi erau următoarele : Sibiu cu 12 preturi, Brașov cu 10, Odorhei cu 6, Târgu Mureș cu 6, Bistrița cu 10, Dej cu 8, Șimleu Silvaniei cu 6, Cluj cu 6, Alba Iulia cu 6 și Orăștie cu 9 preturi. Cunoscutul om de știință E.A. Bieltz aprecia în 1856 suprafața Transilvaniei la aproximativ 1057 mile pătrate austriece, respectiv la 60.800 km². În cuprinsul acestui teritoriu s-au desfășurat, între [31 octombrie și 31 decembrie 1857], operațiile celui de-al doilea recensământ postrevoluționar efectuat de către autoritățile habsburgice, în rezultatele făcute public suprafața Transilvaniei fiind evaluată la 1054,27 mile pătrate austriece⁹, adică 60.700 km².

Diploma liberală din 20 octombrie 1860 și noua lege fundamentală a monarhiei din februarie 1861, au relansat autonomia provinciilor din Imperiul Habsburgic

⁶ I.S. Pușcariu, *Disertațiune despre împărțirea politică a Ardealului*, Sibiu, 1864, p. 43.

⁷ *Ibidem*, p. 44; George Bariț, *Părți alese din istoria Transilvaniei. Pe două sute de ani în urmă*, vol. II, ediția a II-a de Ștefan Pascu și Florin Salvan. Brașov, 1994, p. 589.

⁸ Helmut Klima, *op. cit.*, p. 75; *Buletinul guberniului provincial pentru marele principat Transilvania*, cursul anului 1854, secțiunea II, mănunchiul IV, p. 35.

⁹ *Izvoare de demografie...*, p. 197–200; *Übersichten über die Bevölkerung und den Viehstand von Österreich nach der Zählung von 31.X.1857*, Wien, 1859, p. 30.

proponând un fel de federalizare pe baza dreptului istoric în cadrele căruia se promitea aplicarea egalei îndreptări naționale¹⁰. Și în Transilvania, la începutul anului 1861, s-au restabilit vechile instituții politice și judecătorești, organizarea administrativă introdusă în 1854 fiind abrogată. Instrucțiunile aulice și rescriptul imperial din 25 martie 1861 au schițat restaurarea formelor administrative anterioare anului 1848 (comitate, districte, scaune, orașe libere regești). Singura modificare notabilă era aceea că pe teritoriul celor 2 foste regimente grănicerești românești luau ființă districtul Năsăudului și respectiv cel al Făgărașului.

Această organizare administrativă urma să intre în vigoare la 15 aprilie 1861¹¹. Ea se compunea din comitatele: Alba de Jos, Alba de Sus, Dăbâca, Hunedoara, Cluj, Solnocul de Mijloc, Crasna, Târnava, Turda și Zarand, din districtele: Bistrița, Brașov, Făgăraș, Chioar și Năsăud, din scaunele secuiești: Arieș, Ciuc, Treiscaune, Mureș, Odorhei și scaunele săsești: Rupea, Mediaș, Cincu, Sighișoara, Sebeș, Orăștie, Sibiu, Miercurea, Nocrich. Din nefericire și împotriva cursului firesc al evenimentelor, la sfârșitul lunii martie 1861, Partium-ul (comitatele Crasna, Solnocul de Mijloc, Zarand și districtul Chioar) a fost încorporat Ungariei. Formula administrativ-teritorială instituită la începutul perioadei liberale restaura practic puterea nobilimii și a patriciatului devenind o *restitutio in integrum* a stării din 1848. Preeminența românească în cele două districte ale Năsăudului și Făgărașului, precum și puținele locuri obținute în consiliile (congregațiile) comitatense nu satisfăceau nici de departe așteptările elitei românești. De aceea, anii care au urmat au înregistrat la toate nivelele societății o extraordinară mișcare pentru egala îndreptărire a românilor cu maghiarii, secuii și sașii¹². Firesc, punctul culminant al luptei naționale românești l-a constituit Dieta de la Sibiu din anii 1863–1864.

Criza profundă în care se afla Imperiul Habsburgic la mijlocul deceniului șapte a determinat Curtea de la Viena să accepte, ca o posibilă formulă salvatoare, compromisul cu clasele conducătoare maghiare. Ausgleich-ul din 1867 a însemnat pentru Transilvania pierderea autonomiei politico-instituționale și includerea ei administrativă în Transleithania, partea ungară a monarhiei dualiste. La scurt timp după încheierea dualismului, guvernul ungar și-a propus să inventarieze potențialul uman din țările coroanei Sfântului Ștefan. Recensământul populației, inițiat la

¹⁰ *Istoria României. Transilvania*, p. 1093.

¹¹ Helmut Klima, *Gubernatori Transilvaniei*, p. 86; I.S. Pușcariu, *Disertațiune despre împărțirea...*, p. 47.

¹² Simion Retegan, *Dieta românească a Transilvaniei (1863–1864)*, Cluj-Napoca, 1979, p. 44; *Istoria României. Transilvania*, p. 1133. A se vedea și Simion Retegan, *Conștiință și acțiune națională în satul românesc din Transilvania la mijlocul secolului al XIX-lea (1860–1867)*, Cluj-Napoca, 1983, passim.

1 ianuarie 1870, s-a desfășurat, cel puțin în ceea ce privește Transilvania, în cadrul structurilor administrative instituite în 1861.

Lucrările de epocă în care sunt publicate datele recensământului din 1870 prezintă diversele informații în conformitate cu entitățile politico-administrative anterioare anului 1867: Ungaria, Transilvania, Croația-Slavonia, Granița militară. Transilvania are în componență 8 comitate, 14 scaune și 4 districte, în vreme ce cele 3 comitate și un district din Partium sunt incluse Ungariei. În analiza noastră demografică am luat în considerare la recensământul din 1870 atât Transilvania cât și Partium-ul, suprafața totală a acestui teritoriu fiind de aproximativ 1.054 mile pătrate austriece¹³, respectiv 60.700 km². Astfel, cu prilejul recensământurilor din anii 1850–1851, 1857 și 1870, suprafața Transilvaniei, a provinciei investigate de noi, a cunoscut valori aproape identice. O atare precizare este importantă deoarece după reorganizarea administrativă din 1876, au intervenit câteva modificări în ceea ce privește limitele teritoriale ale Transilvaniei.

Suprimarea oricăror forme de autonomie locală ale diverselor naționalități – în Transilvania cele două districte românești ale Năsăudului și Făgărașului, cele 9 scaune săsești și 5 scaune secuiești – dar și alte rațiuni de stat precum centralizarea excesivă și sporirea eficienței administrației locale, au determinat guvernul de la Budapesta să întreprindă o nouă reorganizare administrativ-teritorială¹⁴. În conformitate cu legile XXX și XXXIII din 1876, comitatele, districtele și scaunele ce alcătuiseră Transilvania și Partium-ul erau desființate, locul lor fiind luat de 16 comitate: Alba de Jos, Bistrița-Năsăud, Brașov, Ciuc, Făgăraș, Trei Scaune, Hunedoara, Târnava Mică, Cojocna, Mureș Turda, Târnava Mare, Sibiu, Solnoc Dăbâca, Turda-Arieș, Odorhei și Sălaj¹⁵. Primele 15 comitate din așa-numita regiune „Királyhágontul” (dincolo de Piatra Craiului) apar în publicațiile statistice din epocă sub numele de *Erdély* (Ardeal) cu o suprafață de 55.731 de km². În același timp, comitatul Sălaj era inclus în zona „Tisza bal partja” (partea din stânga Tisei), având o suprafață de 3.671 km². Analiza noastră demografică asupra recensământului din 1880 (ca, de altfel și la următoarele) a fost extinsă asupra tuturor celor 16 comitate, suprafața totală a acestui teritoriu fiind de 59.402 km². Comparativ cu suprafața fostului Mare Principat Transilvania (inclusiv Partium-ul) în primele două decenii postrevoluționare se poate remarca o diferență de circa 1300 km². (vezi tabelul nr. 1) Ea se datorează atribuirii la 1876–1877 a 34 de localități din fostul comitat Zarand la comitatul Arad, și a altor câteva localități de la fostul district Chioar la comitatul Sătmăr¹⁶.

¹³ Conform calculelor din *Magyar Statistikai Évkönyv, első évfolyam*, Budán, 1872, p. 5–6.

¹⁴ Molnár Jenő, „Területi közigazgatási felosztás Erdélyben (1876–1968)”, în *Korunk*, 3f. III, 1992, 9 sz. p. 89.

¹⁵ Benedek Lajos, *Az Erdélyi részek és Szilágy megye Helységnevtára*, Kolozsvárt, 1878, p. 3–20.

¹⁶ V. Meruțiu, *Județele din Ardeal și din Maramureș până în Banat. Evoluția teritorială*, Cluj, 1929, p. 32, 44, 154.

Cu prilejul recensământurilor din anii 1890, 1900 și 1910 s-a menținut aceeași structură administrativă. Corespunzător, atenția noastră a fost îndreptată spre studierea fenomenelor demografice din cele 16 comitate, 15 din Ardeal plus comitatul Sălaj. Surprinde însă variația ușoară a suprafeței celor 16 comitate la fiecare dintre cele 3 recensământuri. O explicație plauzibilă este dată de faptul că în acea perioadă au mai intervenit restructurări în privința numărului de plase, mici rectificări de hotar între localități, inclusiv în acelea situate la granița cu alte comitate din Banat ori Crișana. Desigur, nu pot fi excluse și unele erori de calcul din partea specialiștilor din epocă. Astfel, la recensământul din 1890, suprafața Ardealului era de 55.731 km², a comitatului Sălaj de 3629 km², deci un total de 59.360 km²¹⁷. În schimb, la recensământurile din 1900 și 1910, suprafața Ardealului apare majorată la 57.243 km² și respectiv 57.804 km², în timp ce a comitatului Sălaj se menține relativ constant: 3818 km² și 3815 km². Corespunzător, suprafața totală analizată la 1900 a fost de 61.061 km², iar la recensământul din 1910 de 61.619 km²¹⁸.

Așa cum lesne se poate observa din tabelul nr. 1, au existat variații modice în privința suprafeței provinciei între primele trei recensământuri și ultimele patru. Ele nu sunt în măsură însă să altereze tendințele majore ale proceselor și fenomenelor demografice caracteristice Transilvaniei între revoluția pașoptistă și Primul Război Mondial. Precizarea limitelor teritoriale ale demersului nostru a fost impusă în primul rând de rigoarea analizei obiective asupra unei entități istorice, geografice și o bună bucată de timp și politico-administrative. În al doilea rând, perpetuarea confuziilor și lipsa de consecvență în unele lucrări generale ori speciale din țară și străinătate în ceea ce privește populația Transilvaniei în epoca modernă justifică, o dată în plus, utilitatea acestor delimitări teritoriale. Prin urmare, în lucrarea de față vom folosi noțiunea de *Transilvania* pentru spațiul delimitat anterior, începând cu recensământul din 1850–1851 și încheind cu cel din 1910, ultimul efectuat înaintea izbucnirii Primului Război Mondial.

Tabel nr. 1

Suprafața Transilvaniei la recensământurile dintre 1850–1910

Anul	Unitatea administrativă	Suprafața
1850	Marele Principat Transilvania (inclusiv Partium)	60 700 km ²
1857	„ „ „	60 700 km ²
1869	Fostul Mare Principat Transilvania (inclusiv Partium)	60 700 km ²
1880	Ardeal + Comitatul Sălaj	59 402 km ²

¹⁷ Conform calculelor din *Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam*, I kötet, Budapest, 1893, p. 45*.

¹⁸ Conform calculelor din *Magyar Statisztikai Évkönyv. Új folyam*, XV și XX kötet, Budapest, 1909, p. 12.

1890	“	“	“	59 360 km ²
1900	“	“	“	61 061 km ²
1910	“	“	“	61 619 km ²

Surse: *Izvoare de demografie...*, p. 158; T. Morariu, *Entwicklung...*, p. 18–20; *Übersichten ...1857*, p. 30; *M.S.É. első évfolyam*, p. 5–6; Benedek Lajos, *Az Erdélyi...*, p. 3–20; *M.S.K.Úf.*, I kötet, p. 45*; *M.S.É.Úf.*, XV și XX kötet, p. 12.

2. Evoluția populației Transilvaniei între 1850–1910

Istoria Transilvaniei între revoluția de la 1848–1849 și primul război mondial a cunoscut mutații semnificative în plan economic, social și cultural, toate acestea influențând regimul demografic al provinciei. Dinamica și structura populației Transilvaniei din perioada amintită reflectă fidel atât procesul înnoitor ce s-a manifestat pe toate planurile, cât și conjuncturile interne și externe care au impregnat variații mai ample sau mai puțin sesizabile în privința comportamentului demografic. Din tabelul numărul 2 se poate observa că dinamica populației din provincie între limitele temporale precizate nu a fost liniară, nici constant ascendentă, dar nici mereu regresivă. O asemenea variație nu trebuie să ne surprindă, istoria populației Europei în epoca modernă, bunăoară, oferă numeroase similitudini în acest sens.

Specialiștii sunt unanim de acord că dezvoltarea populației într-un spațiu și o perioadă oarecare este strict determinată și ea nu se bazează pe hazard. Divergențe există însă numai în ceea ce privește factorii care influențează creșterea-descreșterea populației, viziunea mai nouă și din ce în ce mai larg acceptată fiind aceea că „mutațiile demografice se originează într-o complexă rețea de cauze”¹⁹. În ultimele două secole, discuțiile cele mai consistente au evidențiat fie rolul decisiv al economicului, respectiv creșterea populației pe seama reducerii mortalității ca rezultat al îmbunătățirii dietei, a unei creșteri în producția de alimente, fie aportul fundamental al progreselor din medicină, îmbunătățirea condițiilor de viață și a igienei la limitarea mortalității, creșterea speranței de viață și în mod direct la sporul demografic²⁰.

¹⁹Louis Roman, „Iatroistoria și demografia istorică”, în *Revista istorică*, III, 1992, nr. 3–4, p. 214.

²⁰T.Mc Keown, R.G. Brown, R.G. Record, „An Interpretation of the Modern Rise of Population in Europe”, în *Population Studies*, XXVI, 1972, no. 3, p. 382; Jackson Marvin, „Comparing the Balkan Demographic Experience 1860 to 1970”, în *Journal of European Economic History*, vol. 14, Fall 1985, no. 2, p. 223; D. Dányi, E. Szabady, „Economic Factors in the Decline of Fertility in Hungary in the Nineteenth and Early Twentieth Century”, în vol. *Economic Factors in Population Growth*, edited by A.J. Coale, London, 1976, p. 238–240; Roy Porter, *Disease, Medicine and Society in England. 1550–1860*, Hampshire, 1987, p. 61; P.E. Razzell, „An Interpretation of the Modern Rise of Population in Europe – A Critique”, în *Population Studies*, XXVIII, March 1974, no. 1, p. 5; John Walter, Roger Schofield, “Famine, disease and crisis mortality in Early Modern Society”, în vol. *Famine, Disease and Social Order in Early Modern Society*, edited by J. Walter, R. Schofield, Cambridge University Press, 1988, p. 66–67.

Tabel nr.2

Dinamica populației Transilvaniei între 1850-1910

Data recensământului	Numărul populației	Densitatea pe km ²	Mărirea populației în % față de: 1850 recens.ant.		Perioada	Număr de ani și sutimi între două recensăm.	Creșterea reală între două recensămături Număr %		Creșterea medie anuală	Rata medie anuală de creștere între două recens.
31.X.1850	2.073.737	34,1	100	-	-	-	-	-	-	-
31.X.1857	2.172.748	35,8	104,8	104,8	31.X.1850- 31.X.1857	7	99.011 4,8	14.144	0,66%	
31.XII.1869	2.393.206	39,4	115,4	110,1	1.XI.1857- 31.XII.1869	12,16	220.458 10,1	18.129	0,79%	
31.XII.1880	2.255.127	37,9	108,7	94,2	1.I.1870- 31.XII.1880	11	-138.079 -5,8	-12.552	-0,53%	
31.XII.1890	2.442.383	41,1	117,8	108,7	1.I.1881- 31.XII.1890	10	187.256 8,3	18.725	0,80%	
31.XII.1900	2.684.921	43,9	129,5	109,9	1.I.1891- 31.XII.1900	10	242.538 9,9	24.253	0,95%	
31.XII.1910	2.908.507	47,2	140,2	108,3	1.I.1901- 31.XII.1910	10	223.586 8,3	22.358	0,80%	

Surse: *Siebenbürgen. Landes Übersicht vom Jahr 1850*, copie la Magyar Országos Levéltar, EOKL, F.551, 2 csomo, f.417; *Bevölkerung und Viehstand von Siebenbürgen. Nach der Zählung vom 31 Oktober 1857*, Wien, 1859, p.21; *Magyar Statisztikai Évkönyv*, első évfolyam, Buda, 1872, p.21-22; Az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletesnek, Budapest, 1882; *Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat*, 1 kötet, Budapest, 1902; *M.S.K.Ú.s.*, 42 kötet, Budapest, 1912.

Unul dintre cei mai apreciați demografi contemporani și-a exprimat îndoiala asupra existenței pe termen lung a unei interrelații profunde între subzistență, nivelul alimentației și mortalitate, demonstrând că nivelul acesteia din urmă a fost determinat mai mult de ciclurile epidemiologice decât de nivelul și calitatea alimentării populației. Deși nu se poate nega pe termen scurt congruența între foamete și infecții epidemice în provocarea unor crize de mortalitate, impactul lor începe să scadă ca urmare a adaptabilității biologice a speciei umane la „stresul alimentar”²¹. Massimo Livi-Bacci consideră că de-a lungul timpului creșterea populației nu a fost unitară, perioadele de expansiune alternând cu stagnarea sau declinul demografic datorită acțiunii a două mari categorii de forțe (legi): ale *constrângerii* și ale *alegerii*. Între forțele constrângerii, autorul identifică factorii biologici și de mediu precum: limitarea în timp a spațiului agricol și implicit al pământului producător de resurse, atacul periodic al șocurilor epidemice, clima etc. Forțele alegerii, între care nupțialitatea, fertilitatea și migrația îi permit unei populații să restabilească echilibrul prin mecanisme mai puțin violente sau dureroase²². Evident, dinamica populației Transilvaniei între revoluția pașoptistă și Primul Război Mondial a fost rezultanta impactului tuturor acestor forțe, ele variind însă în intensitate în intervalul temporal studiat. De aceea, în demersul nostru, vom face apel la toți factorii enunțați anterior care au impregnat populației Transilvaniei între cele 7 recensământuri o fizionomie distinctă.

Conform tabelului nr. 2, populația provinciei a crescut de la 2.073.737 locuitori în anul 1850, la 2.908.507 locuitori în anul 1910, ceea ce reprezintă efectiv un spor numeric real de 834.770 noi locuitori. Creșterea între 1850–1910 a fost prin urmare de 40,2%, corespunzător unei rate medii anuale de creștere de 0,56%. O atare evoluție se situează sub dimensiunile creșterii populației din monarhia habsburgică (după 1867 austro-ungară) între aceleași limite temporale. Astfel, cu ocazia primului recensământ efectuat după revoluție, în anii 1850–1851, populația totală din monarhie a fost de 30.726.501 locuitori, iar la 1910, cu prilejul ultimului recensământ realizat înainte de Primul Război Mondial, populația totală s-a ridicat la 48.708.616 locuitori, situație ce a corespuns unei creșteri de aproximativ 58,2%²³.

Surprinde înainte de toate diferența de aproape 18% în ceea ce privește creșterea demografică a Transilvaniei comparativ cu întreaga monarhie. De altfel, în teritoriile care

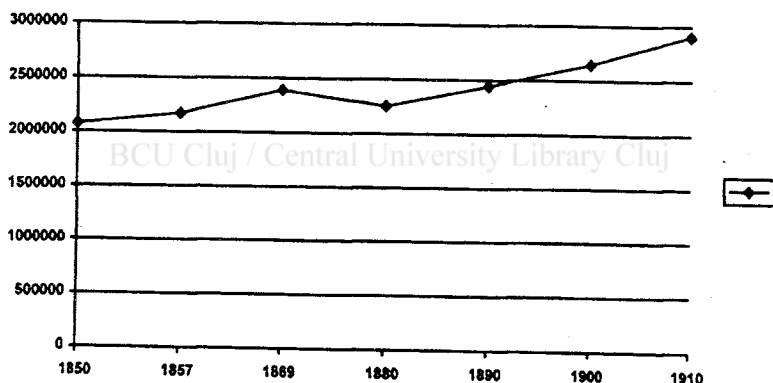
²¹ Massimo Livi-Bacci, *Population and Nutrition. An Essay on European Demographic History*, Cambridge University Press, 1991, p. 2.

²² Idem, *A Concise History of World Population*, Cambridge, Massachusetts Blackwell, 1992, p. 36–37.

²³ *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band III. Die Völker des Reiches*, herausgegeben von Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1980, p. 415.

au constituit după 1918 statele Austria și Ungaria s-a observat o creștere mai ridicată decât în teritoriile locuite de cehi, slovaci, sârbi, români, sloveni. Populația Ungariei (în limitele teritoriale fixate la Trianon) a crescut între anii 1869–1910 cu 51,8%, în timp ce populația teritoriilor desprinse după război a sporit în aceeași perioadă cu numai 24,4%²⁴. Diferențe similare se pot constata și pentru teritoriile care s-au aflat sub controlul direct al Vienei și ele sunt explicabile parțial prin forța de atracție a celor două capitale care au cunoscut ritmuri alerte de urbanizare și industrializare. Nu putem omite însă nici politica economică și demografică a guvernelor de la Budapesta și Viena care au căutat să protejeze și să consolideze economic elementul maghiar și german din teritoriile naționale, ceea ce a generat o dezvoltare generală superioară față de majoritatea provinciilor locuite de celelalte naționalități.

Graficul nr. 1. Evoluția populației Transilvaniei între 1850–1910

Cu prilejul recensământului din 1850–1851, populația totală a principatului era de 2.073.737 locuitori, densitatea medie a populației Transilvaniei fiind de 33,9 locuitori/km². Desigur, existau multe zone bine populate, în primul rând hinterlandul din jurul orașelor, apoi zonele de câmpie, Țara Bârsei etc., unde densitatea populației depășea media provinciei. În același timp, teritoriile muntoase din districtele Odorhei, Bistrița, Orăștie etc. prezentau o densitate aflată mult sub media Transilvaniei²⁵. În

²⁴ Lajos Thiring, *Esquisse de l'accroissement de la population de la Hongrie d'avant et d'après la guerre et quelques propriétés caractéristiques des fluctuations du nombre des habitants*, Budapesta, 1931, p. 3, 21. Același raport defavorabil se menține și pentru Transilvania, înțelesă în sens larg, incluzând fostul principat, Banatul, Crișana și Maramureșul, cf. Ioan Bolovan, „Contribuții privind situația demografică a Transilvaniei în anii 1850–1910”, în vol. *Istoria României. Pagini transilvane*, coord. Dan Berindei, Cluj-Napoca, 1994, p. 283.

²⁵ T. Morariu, *Entwicklung...*, p. 18–20.

privința habitatului, centralizatorul din epocă al recensământului a constatat existența a 2.796 așezări stabile repartizate după cum urmează: 25 de orașe (*Städte*), 22 de suburbii (*Vorstädte*), 65 de târguri (*Märkte*) și 2.684 de sate (*Dörfer*). De asemenea, au fost înregistrate 419.862 de case (*Häuser*) și 498.657 locuințe (*Wohnparteien*)²⁶, revenind în medie la o casă 4,9 membri.

În urma recensământului din 1857, populația Transilvaniei a fost de 2.172.748 locuitori, având o densitate medie de 35,8 locuitori/km². Aflată în urma multor zone din monarhia habsburgică, densitatea populației principatului era asemănătoare cu cea a provinciilor românești extracarpătice: de exemplu, densitatea populației Moldovei la 1859 era de circa 31 locuitori/km²²⁷. Din punctul de vedere al habitatului, centralizatorul recensământului din 1857 (tipărit în epocă) constată existența a 2.741 de așezări stabile, din care 16 orașe, 24 de suburbii, 79 de târguri și 2.622 de sate. Creșterea numărului de case la 452.875, precum și a numărului de locuințe la 507.243²⁸, reflectă sensul dinamic al schimbărilor sociale și economice din anii imediat următori revoluției de la 1848–1849.

Între cele două recensământuri, populația Transilvaniei a crescut cu 4,8%, ceea ce a însemnat un spor real de doar 99.011 noi locuitori, corespunzător unei rate medii anuale de creștere de 0,66%. Cu excepția „catastrofei” demografice din deceniul opt, această creștere modestă se situează mult sub nivelul celorlalte perioade delimitate de recensământurile ulterioare. Pentru a înțelege mai corect fenomenul, trebuie să asociem înainte de toate dezechilibrul demografic provocat de evenimentele revoluției pașoptiste la care s-au adăugat și consecințele agravante ale epidemiei de holeră din anii 1848–1849. În același timp, după 1848, a scăzut activitatea medicilor de vaccinare contra variolei, în 1852 fiind consemnate foarte multe cazuri mortale, mortalitatea infantilă cunoscând valori ridicate²⁹. La fel ca în alte împrejurări similare din spațiul românesc sau european, populația Transilvaniei a cunoscut un proces de refacere a potențialului uman, mecanismul intern de autoreglare demografică funcționând previzibil, ceea ce a dus lent la recuperarea pierderilor umane din anii precedenți.

Un aspect semnificativ în acest sens îl reprezintă „explozia” natalității din primii ani postrevoluționari. Relativa liniște din provincie, obținerea unor recolte mai bune etc., au favorizat încheierea unui număr sporit de căsătorii, al căror efect principal s-a tradus printr-o

²⁶ *Siebenbürgen... 1850*, f. 417.

²⁷ Ecaterina Negruți, *Satul moldovenesc în prima jumătate a sec. al XIX-lea. Contribuții demografice*, Iași, 1984, p. 23.

²⁸ *Bevölkerung... 1857*, p. 18.

²⁹ Ioan Bolovan, „Considerații privind anii 1848–1849 din punct de vedere demografic (cazul Transilvaniei)”, în *Anuarul Institutului de Istorie Cluj-Napoca*, XXXV, 1996, p. 373–381; Al. Lenghel, „Date nouă pentru istoria variolei, variolizării și vaccinării în Ardeal”, extras din *Clujul medical*, nr. 3, 1 martie 1933, p. 10.

natalitate mai ridicată. Contemporanii înșiși au sesizat influența producției de cereale și a prețului de vânzare al acestora asupra dinamicii populației. Astfel, în anii 1851–1852, când prețurile la cereale au fost scăzute, s-au înregistrat cele mai multe căsătorii și implicit cele mai numeroase nașteri, iar în anii de criză, așa cum au fost și cei din timpul războiului Crimeii (1853–1855), datorită lipsei și scumpirii cerealelor, numărul mariajelor și al nașterilor a scăzut considerabil³⁰. Dincolo de lipsurile și frământările cauzate de patenta imperială de oficializare a desființării iobăgiei, de războiul Crimeii deja amintit, trebuie să luăm în considerare pentru a explica rata medie anuală de creștere dintre 1851–1857 destul de modestă și efectele negative ale epidemiei de holeră din anul 1855. Deși în principat ea nu a fost așa de virulentă ca în părțile de nord și vestice ale țării (Maramureș, Crișana, Banat), fiind înregistrate doar 1.049 de victime³¹, totuși epidemia de holeră, prin sechelele ei, a bulversat creșterea firească a populației Transilvaniei.

După încheierea dualismului, primul recensământ efectuat în 1869–1870 de către autoritățile maghiare a consemnat pentru Transilvania o populație totală de 2.393.206 locuitori, cu o densitate medie de 39,4 locuitori/km². În ceea ce privește tipul așezărilor, s-au menționat 2.799 de așezări stabile, din care 33 de orașe (31 de orașe libere regești și privilegiate – *Szabad király és kiváltságos város* și 2 orașe cu consiliu – *Rendezet tanácsu város*), 54 de târguri (*Mezőváros*), 2609 sate (*Falu*) și 103 cătunepredii (*Puszta, telep*)³². Între 1857–1869, populația Transilvaniei a cunoscut o creștere mai consistentă decât în perioada 1851–1857. Sporul real a fost de 220.458 noi locuitori, corespunzător unei creșteri cu 10,1%, iar rata medie anuală de creștere de 0,79%. O evoluție asemănătoare putem observa în cazul Ungariei și Croației, unde creșterile între 1857–1869 au fost de 9,4% și respectiv 10,1%, evidențiindu-se o relativă identitate a condițiilor economico-sociale și politico-militare³³.

O asemenea dinamică ascendentă a populației Transilvaniei a fost în primul rând rezultatul generalizării consecințelor pozitive ale desființării relațiilor feudale care au determinat alte condiții de viață în mediul rural. Abolirea iobăgiei și deschiderea gospodăriei țărănești spre piață a dus la un incontestabil progres economic al satului transilvănean. Îmbunătățirea condițiilor de locuit prin construirea de case din piatră cu mai multe încăperi, creșterea numărului caselor acoperite cu șindriță sau țigla,

³⁰ Konek Sándor, *A Magyar korona országainak legujabb népesedési mozgalmái*, Pest, 1868, p. 22; *Izvoare de demografie...*, p. 211.

³¹ Weszelovski Károly, *Statisztikai tanulmányok kazánk közegészségi állapota felett*, Budapest, 1875, p. 41; J. Frater Zsuzsa, *Az 1855. évi kolerajárvány Magyarországon*, Budapest, 1980, p. 37–38.

³² *A Magyar korona országában az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei*, Pest, 1871, p. 8–14.

³³ Katus L., „Die Probleme des Demographischen Übergangs in Ungarn vor dem ersten Weltkrieg”, în vol. *Demographie, Bevölkerungs- und Agrarstatistik*, herausgegeben von Gábor Erdödy, Budapest, 1982, p. 63.

începuturile diversificării alimentației și ale ameliorării asistenței medicale etc., au constituit suportul necesar unei creșteri demografice susținute. Cercetările sistematice efectuate asupra transformărilor economice și sociale intervenite în primele două decenii după revoluția pașoptistă au evidențiat un proces lent de expansiune a spațiului agricol, prin includerea în circuitul economic a unor suprafețe necultivate în trecut. Se apreciază că perioada de maximă întindere a „pământului de hrană” pare a fi fost 1855–1865³⁴. Astfel, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, ca urmare a creșterii demografice din primele două decenii după revoluție s-au constatat modificări semnificative în societatea transilvăneană. La fel ca în Moldova³⁵, unde presiunea demografică vizibilă mai ales în mediu rural a reprezentat un factor decisiv de modificare a tehnicii de producție și a regimului economico-social, și în Transilvania asistăm la începutul dezagregării organizării tradiționale a spațiului agricol prin creșterea ponderii pământului arător pe calea trecerii de la agricultura alternativă (în două sau trei sole) la agricultura continuă³⁶.

Cu toate că perioada 1858–1869 a stat în general sub semnul unor premise favorabile sporului de populație, au existat și factori care au alterat regimul demografic. Marea secetă din anii 1864–1865 a afectat grav zonele de câmpie și părțile nordice ale Transilvaniei, ea fiind urmată în anul 1866 de o boală generalizată între vite și o epidemie de holeră. Intervenția fermă a Guberniului Transilvaniei, dispozițiile date la 17 și 20 septembrie 1866, a limitat efectele negative ale bolilor. Astfel, numărul total de victime datorat epidemiei de holeră a fost de numai 1.841 de persoane³⁷, deși sechelele acesteia s-au resimțit și în anii următori, când mortalitatea a avut tendințe de creștere.

Următorul recensământ efectuat de către autoritățile maghiare a avut loc în anul 1880, populația totală a provinciei fiind de 2.255.127 de locuitori, cu o densitate medie de 37,9 locuitori/km². În privința habitatului, recensământul a consemnat existența a 2.631 de așezări stabile, din care 32 de orașe (2 orașe libere regești și 30 de orașe cu consiliu) și 2599 de sate, precum și a 485.261 de case³⁸. Așa cum rezultă din tabelul nr. 2, în perioada delimitată de înregistrările din 1870 și 1880, populația Transilvaniei a cunoscut un regres serios, deficitul uman fiind de 138.079 de locuitori, corespunzător

³⁴ Simion Retegan, „Mutații economice în satul românesc din Transilvania la mijlocul veacului al XIX-lea. 1848–1867”, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca*, XXI, 1978, p. 190 sqq; Ladislau Gyémánt, „Contribuții statistice privind agricultura Transilvaniei, Banatului și Bucovinei în perioada 1720–1871”, în *Idem*, XXVII, 1985–1986, p. 162 sqq; Egyed Ákos, „Transformări în structura societății din Transilvania în primele două decenii de după revoluția de la 1848”, în *Idem*, XXIX, 1989, p. 187–202.

³⁵ Ecaterina Negruți, *Satul moldovenesc...*, p. 17.

³⁶ Simion Retegan, „Mutații economice...”, p. 191.

³⁷ Magyar Országos Levéltár, Fond EOKL, F 120, f. 479–480; Simion Retegan, „Un flagel de tip medieval: epidemia de holeră din Transilvania din 1866”, în vol. *Sabin Manuilă, istorie și demografie. Studii privind societatea românească între secolele XVI–XX*, coord. Sorina și Ioan Bolovan, Cluj-Napoca, 1995, p. 200 sqq.

³⁸ *Az 1881. év...*

unei scăderi cu 5,8% respectiv cu o rată medie anuală de - 0,53%. În general, în întreg spațiul central și sud-est european, deceniul opt a fost mai puțin fast din punct de vedere demografic, însă Transilvania se pare că a fost printre cele mai grav afectate regiuni. Astfel, între 1870–1880, populația întregii Ungarii a crescut cu doar 0,11%, iar în România populația a scăzut constant în prima jumătate a deceniului opt³⁹.

Declinul demografic al Transilvaniei îl asociem în primul rând cu efectele devastatoare ale epidemiei de holeră din anii 1872–1873, când numărul total de victime a fost de 22.053 de persoane⁴⁰. Din simpla comparare a numărului de decese cauzate de holeră în 1855 sau 1866 (1.049 și 1.841) rezultă clar că epidemia din 1872–1873 a fost cea mai amplă de acest gen din spațiul transilvan. De altfel, holera a făcut ravagii la fel de mari nu numai în întreaga monarhie austro-ungară, dar și pe continentul american, fiind ultimul mare șoc epidemic până la Primul Război Mondial⁴¹. Din registrele parohiale de stare civilă cercetate rezultă că în deceniul opt s-au manifestat o serie de epidemii locale de variolă, difterie, tuse convulsivă etc., care au afectat în special copiii: 1871, 1874, 1876, 1879. În acești ani mortalitatea din anumite sate a depășit cu mult nivelul deceselor înregistrate cu prilejul holerei, fenomen detectabil în mai toată Europa Centrală⁴². Impactul atât de mare al epidemiilor din deceniul opt a fost stimulat și de criza financiară și industrială din monarhie, de anii consecutivi de secetă și recolte insuficiente, știut fiind faptul că și în țări mai dezvoltate, precum Franța, numărul victimelor de holeră a fost sensibil mai mare în departamentele în care în anii anteriori s-a manifestat foametea de pe urma secetei și a recoltelor slabe⁴³.

După regresul demografic dintre 1870–1880, populația Transilvaniei s-a refăcut și a reușit să depășească nivelul atins înainte de declanșarea crizei. Astfel, cu prilejul recensământului din 1890, populația totală a provinciei era de 2.442.383 de locuitori, creșterea față de recensământul anterior fiind de 8,3%. Sporul numeric real a fost de

³⁹ Klinger András, „Magyarország népessége a népszámlálások alapján”, în vol. *Magyarország történelmi demográfiája (1896–1995). Millencentenáriumi előadások*, sz. Kovácsics Jozsef, Budapest, 1997, p. 306; Dan Berindei, *Societatea românească în vremea lui Carol I (1866–1876)*, București, 1992, p. 78.

⁴⁰ *Magyar Statistikai Évkönyv*, második évfolyam, Budapest, 1874, p. 86–95; vezi și Ștefan Gămănescu, „Epidemia de holeră din 1873 în Banat și Transilvania”, în vol. *Apărarea sănătății ieri și azi*, red. Gh.Brătescu, București, 1984, p. 275–280.

⁴¹ A se vedea în acest sens Máday Lajos, *Az utolsó nagy kolerajárvány demográfiai képe Európában és az Egyesült Allamokban (1872–1873)*, Budapest, 1983, passim; Katus L., „Die Probleme ...”, p. 65.

⁴² Máday Lajos, „Les crises de mortalité en Europe dans la deuxième moitié du XIXe siècle”, în vol. *Les grandes mortalités: étude méthodologique des crises démographique du passé*, ed. de H. Charbonneau et A.La Rose, Liège, 1979, p. 157 sqq; Cserevny Anton, *Cronica calamităților și epidemiilor din Ardeal, Banat și teritoriile marginase de la 1007–1872. Din izvoare ungurești*, Cluj, 1934, p. 23.

⁴³ Patrice Bourdelais, „Cholera: a Victory for Medicine?”, în vol. *The Decline of Mortality in Europe*, edited by R.Schofield, D.Reher, A.Bideau, Clarendon Press, Oxford, 1991, p. 126. Chiar și în epocă s-a observat corelarea dintre sărăcie, malnutriție și holeră sau alte boli infecțioase, cf. Simeon Stoica, *Tratatul boalelor acute-infectoase*, Sibiu, 1891, p. 80–81.

187.256 noi locuitori, corespunzător unei rate medii anuale de creștere de 0,80%. Cu o densitate medie a populației de 41,1 locuitori/km², Transilvania se afla mult sub media Ungariei care era de 54,6 locuitori/km², sau aproape de situația din alte zone sud-est europene⁴⁴. Evident, în interiorul Transilvaniei, existau discrepanțe mari în privința densității populației, comitate precum Bistrița-Năsăud, Ciuc sau Odorhei situându-se sub media pe provincie (26,25 sau 32 locuitori/km²), în vreme ce alte comitate erau relativ bine populate: Târnava Mică, Alba de Jos sau Brașov (61,54 respectiv 52 de locuitori/km²)⁴⁵.

Dinamica ascendentă a populației Transilvaniei în acest interval temporal trebuie pusă în legătură directă cu avântul economic sesizat în anii 1880 în întreaga Transleithanie, inclusiv în comitatele ardelene, când s-au pus bazele procesului modern de industrializare. Ca urmare a legii XLIV din 1881 și a politicii guvernului maghiar de stimulare a dezvoltării industriale, în deceniul nouă s-au simțit semnele înviorării economice și în Transilvania⁴⁶. Crearea de noi locuri de muncă, dezvoltarea industriei alimentare etc. au favorizat, indirect, creșterea demografică. De asemenea, au început să-și facă simțite efectele prevederile legii sanitare din Ungaria din 1876, când s-a trecut la o mai eficientă organizare a sistemului sanitar, prin constituirea circumscripțiilor sanitare rurale, obligativitatea comunelor mari de a angaja medici etc.⁴⁷. Ulterior, alte legi privind revaccinarea împotriva variolei (1887), apariția a tot mai multe lucrări de popularizare cu conținut medical etc., au contribuit la ameliorarea stării de sănătate a populației și la diminuarea mortalității, în special a celei infantile⁴⁸.

În ultimul deceniu al secolului trecut s-a continuat sensul ascendent al procesului de creștere a populației Transilvaniei. Cu ocazia recensământului din 1900, populația totală a provinciei era de 2.684.921 de locuitori, cu o densitate medie de 43,9 locuitori/km². În privința densității populației, situația Transilvaniei era asemănătoare cu a României la 1899 (45,3 locuitori/km²), însă mult sub cea a Ungariei la 1900 (74 locuitori/km²)⁴⁹. În privința habitatului, au fost înregistrate 2.590 de așezări stabile, dintre care 28 de orașe (2 orașe municipii și 26 de orașe cu consiliu) și 2.562 de

⁴⁴ Klinger A., „Magyarország népessége...”, p. 306.

⁴⁵ *Magyar Statisztikai Évkönyv. Új folyam*, I, Budapeșt, 1894, p. 17.

⁴⁶ Egyed Ákos, „Unele caracteristici ale dezvoltării industriei în Transilvania la sfârșitul secolului al XIX-lea”, în *Acta Musei Napocensis*, V, 1968, p. 252; în acei ani, producția agricolă a Ungariei aproape că s-a dublat, aspect nu lipsit de importanță pentru stimularea creșterii populației, cf. I.T.Berend, G.Ránki, *East Central Europe in the 19th Centuries*, Budapeșt, 1977, p. 20.

⁴⁷ J.T.Berend, G.Ránki, *The European periphery and industrialization 1780–1914*, Budapeșt, 1982, p. 53; B.Dușescu, S.Izsák, N.Marcu, „Tradiția românească în domeniul asistenței medicale rurale”, în vol. *Aspecte istorice ale medicinei în mediul rural. Studii și note*, red. Gh.Brătescu, București, 1973, p. 30.

⁴⁸ *Istoria medicinei românești*, sub red. V.L.Bologa, Gh.Brătescu ș.a., București, 1972, p. 279. Și pe plan european s-au întreprins pași importanți în lupta împotriva epidemiilor, mai ales după 1883–1884 când Koch a descoperit virusul holerei, cf. P.Bourdelaís, „Cholera...”, p. 126.

⁴⁹ Leonida Colescu, *Analiza rezultatelor recensământului general al populației României din 1899*, cu o prefață de S.Manuilă, București, 1944, p. 39; Szabady Egon, *The population of Hungary*, Budapeșt, 1974, p. 5.

localități rurale. Între 1891–1900, sporul real a fost de 242.538 noi locuitori corespunzător unei creșteri de 9,9%. Din tabelul nr. 1 se poate sesiza că în această perioadă s-a obținut cea mai ridicată rată medie anuală de creștere dintre revoluția pașoptistă și Primul Război Mondial (0,95%), realitate demografică consemnată de altfel pentru întreaga Ungarie, cu mențiunea că valoarea ratei medii anuale de creștere a fost mai mare decât în Transilvania (1,25%)⁵⁰.

Avântul dezvoltării industriale spre sfârșitul secolului, sporirea suprafețelor cultivate paralel cu introducerea unor mașini în agricultură au permis obținerea unor recolte mai bune⁵¹. Progresul general economic a avut ca efect o creștere a căsătoriilor și implicit a nașterilor, aspect care, coroborat cu reducerea mortalității ca urmare a unei mai eficiente organizări sanitare și lupte antiepidemice, au permis creșterea într-un ritm susținut a populației provinciei.

Recensământul din anul 1910, ultimul efectuat de către autoritățile maghiare înainte de război, a surprins o populație totală a Transilvaniei de 2.908.507 locuitori, având o densitate de 47,2 locuitori/km². Din punct de vedere al habitatului nu s-au înregistrat modificări substanțiale față de 1900, fiind identificate 2.591 de așezări stabile, din care 30 de orașe (2 orașe municipii și 28 de orașe cu consiliu) și 2.561 de sate. Comparativ cu deceniul anterior, între 1901–1910, populația provinciei a cunoscut o creștere mai modestă de numai 8,3%, ceea ce a însemnat un spor efectiv de 223.586 de noi locuitori și o rată medie anuală de creștere de 0,80%. Fenomenul de încetinire a creșterii demografice nu a fost specific doar Transilvaniei, el fiind constatabil la nivelul întregii monarhii austro-ungare⁵². Asociem pentru explicarea tendinței enunțate mai sus câțiva factori economici și sociali care au impregnat comportamentului demografic o evoluție particulară. În primul rând, în această perioadă a început să se resimtă acut lipsa de pământ pentru marea majoritate a familiilor din mediul rural. Ca urmare a activității judecătorești urbariale (din 1872, judecătoria regale), spre sfârșitul secolului XIX, mulți țărani dispuneau de proprietăți mult mai mici și de calitate proastă comparativ cu situația din primii ani postrevoluționari⁵³. Generațiile rezultate în urma "exploziei" demografice din deceniul șapte au ajuns la maturitate spre sfârșitul secolului contribuind, prin căsătorii și moșteniri, la accentuarea divizării loturilor de pământ. De asemenea, mare parte din generațiile deceniilor opt și nouă au ajuns la începutul secolului XX în imposibilitatea de a-și plasa forța de muncă în agricultură. Chiar dacă unii au îngroșat rândurile muncitorilor agricoli, ale zilerilor, situația lor materială nu oferea perspective încurajatoare pentru întemeierea de noi familii. De aceea, după 1900, s-a putut sesiza o mai mare mobilitate a surplusului de populație rurală

⁵⁰ Klinger A., „Magyarország népessége...”, p. 306.

⁵¹ Egyed A., „Unele caracteristici...”, p. 255; C.Todea, „Contribuții la cunoașterea demografiei istorice a Transilvaniei”, în *Revista de statistică*, 22, 1973, nr. 6, p. 83.

⁵² Katus L., „Die Probleme ...”, p. 63.

⁵³ Kovács Iosif, „Despre activitatea așa-numitelor „judecătoria urbariale””, în *Acta Musei Napocensis*, II, 1965, p. 477.

atât spre orașe cât mai ales în afara provinciei, spre România și Statele Unite ale Americii. Între 1900–1913 s-a produs și reducerea ratei de creștere industrială a Ungariei⁵⁴, ceea ce a însemnat limitarea plasării forței de muncă în orașe. Aceasta a avut repercusiuni negative asupra surplusului de populație rurală care a adoptat soluția emigrării în masă ca fiind singura modalitate a ameliorării statutului social-economic. Prin emigrare s-a pierdut un important spor demografic ceea ce face mai inteligibilă scăderea ritmului de creștere a populației Transilvaniei în anii dinaintea Primului Război Mondial.

Tabel nr. 3

Etaple creșterii populației Transilvaniei între 1850–1910

Data recensământului	Numărul populației	Perioada	Număr de ani și sutimi între două recensământuri	Creștere reală între două recensământuri Număr %	Creșterea medie anuală	Rata medie anuală de creștere %
31.X.1850	2.073.737	-	-	- -	-	-
31.XII.1880	2.255.127	31.X.1850- 31.XII.1880	30,16	181.390 10,8	6.046	0,27%
31.XII.1910	2.908.507	31.XII.1880- 31.XII.1910	30	653.380 28,9	21.779	0,85%
		31.X.1850- 31.XII.1910	60,16	834.770 40,2	13.875	0,56%

Surse: *Siebenbürgen...* 1850, f.417; *M.S.É.*, első évfolyam, p. 21–22; *Az 1881. év...*; *M.S.K.Ú.s.*, 42 kötet.

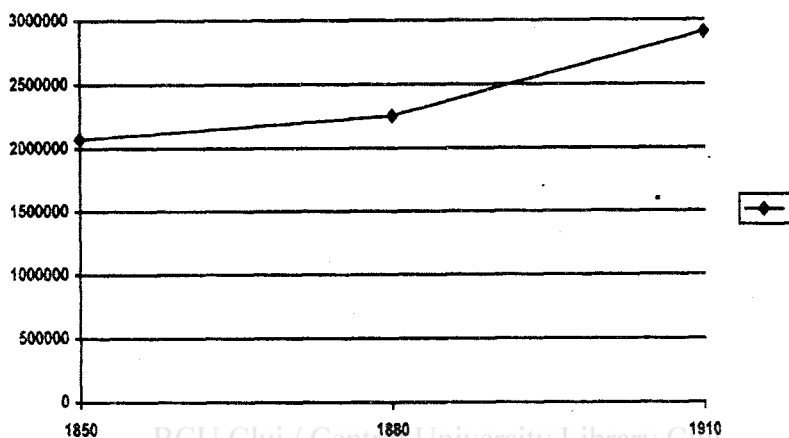
Din tabelul nr. 3 și din expunerea anterioară a dinamicii populației între cele 7 recensământuri efectuate între 1850–1910, a rezultat cât se poate de clar că există două modele de evoluție demografică la nivelul Transilvaniei. Astfel, am considerat reprezentativă perioada 1850–1880 pentru ceea ce specialiștii numesc în demografie *anciene régime*, iar intervalul 1880–1910 ca fiind caracteristic pentru debuturile așa-numitei *tranzii („revoluții”) demografice*.

Astfel, între 1850–1880, populația Transilvaniei a crescut cu doar 10,8%, cu o rată medie anuală de creștere de 0,27%, în schimb între 1880–1910, creșterea s-a făcut cu 28,9%, iar rata medie anuală de creștere a avut firesc o valoare mult mai ridicată: 0,85%. Aceeași tendință de evoluție demografică a prezentat și Ungaria între 1850–1910, cu cele două etape delimitate, ceea ce au diferit însă au fost doar valorile de creștere care sunt

⁵⁴ Katus L., „Economic Growth in Hungary during the Age of Dualism”, în vol. *Social-Economic Researches on the History of East-Central Europe*, by E.Pamlényi, Budapest, 1970, p. 53.

superioare Transilvaniei⁵⁵. Principala caracteristică a vechiului regim demografic o reprezintă crizele repetate determinate fie de epidemii, fie de foamete, care provoacă oscilații spectaculoase ale mortalității și o evoluție demografică lentă. Perioada 1850–1880 a fost devastată de 3 epidemii de holeră, de alte câteva epidemii locale de variolă și difterie

Graficul nr. 2. Dinamica populației Transilvaniei pe etape între 1850–1910.

și de câteva crize ale alimentației datorită secetei, inundațiilor, bolilor animalelor⁵⁶. Un alt exemplu care ilustrează fragilitatea rezistenței populației în față catastrofelor naturale cu impact deloc neglijabil asupra creșterii demografice îl constituie incendiile. La mijlocul secolului trecut, acestea erau deosebit de frecvente, în special vara. Incendiile produceau pagube enorme în condițiile în care marea majoritate a caselor nu erau construite din piatră, acoperișul de paie favorizând extinderea focului de la o casă la alta. Presa vremii relatează periodic despre asemenea evenimente tragice, focul mistuind adeseori nu numai casa, dar și rezervele de hrană și chiar animalele locuitorilor⁵⁷.

⁵⁵ Idem, „Die Probleme...”, p. 63.

⁵⁶ Cservény Anton, *Cronica calamităților...* p. 23; Mádai L., „Hat nagy kolerajárvány és a holandóság Magyarország dél-dunántúli régiójában a XIX században”, în *Demográfia*, 33, nr. 1–2, p. 58–95; Vajda L., „Dezvoltarea extracției minereului de fier și a siderurgiei în Transilvania (1848–1867)”, în *Acta Musei Napocensis*, II, 1965, p. 503.

⁵⁷ În orașul Sebeș, în august 1855, un incendiu a prefăcut în cenușă numai într-o oră un număr de 64 de case de pe o stradă, la care s-au adăugat 73 de încăperi cu destinații economice, grâne, furaje și animale (au scăpat furiei focului, pe strada respectivă, doar 9 case ce erau construite din piatră). În aceeași lună, în satul Hidiciu din apropierea Brașovului, au ars în câteva ore peste 60 de case și mai multe animale. În luna următoare, un incendiu devastator a distrus în orașul Gherla aproximativ 200 de case. Și exemplele ar putea continua în acest sens, cf. *Gazeta Transilvaniei*, nr. 64, 67. 76/1855.

Dinamica populației Transilvaniei în cea de-a doua etapă (1880–1910) diferă considerabil de modelul *ancienne régime*. În primul rând, provincia nu a mai fost afectată global de vreo epidemie care să provoace crize imediate de mortalitate (desigur, pe plan local în anumite comunități s-au manifestat boli care au cauzat creșterea mortalității peste media pe țară, însă acestea au devenit tot mai izolate). Progresele în industrie, sistemul de comunicație și în sistemul sanitar, educația alimentară și igienică realizată de școală sau de diferitele asociații culturale și economice, îmbunătățirea condițiilor de trai etc. au sporit rezistența biologică a populației și au favorizat reducerea mortalității. În condițiile în care natalitatea s-a menținut la un nivel ridicat, iar mortalitatea a prezentat tendința de scădere, în Transilvania putem identifica după 1880 începuturile *tranziției demografice* care s-a tradus concret printr-un spor de populație mai consistent decât în deceniile anterioare⁵⁸. Astfel, între 1880–1910, creșterea reală a populației Transilvaniei a fost de 653.380 noi locuitori, spre deosebire de numai 181.390 în cei 30 de ani scurși după revoluția pașoptistă.

Deoarece în cea de a doua etapă de evoluție demografică a Transilvaniei organizarea administrativ-teritorială a rămas, cu extrem de puține excepții, stabilă, am considerat important să urmărim și variația regională a dinamicii populației în cele 16 comitate. Așa cum se poate observa din tabelul nr. 4, dinamica populației din comitatele ardelene între 1880–1910 prezintă mari inegalități. Astfel, comitatele Târnava Mare (12,4%) și Făgăraș (12,5%) au avut cele mai scăzute ritmuri de creștere, în timp ce comitatele Mureș-Turda (38,1%) și Cluj (46%) au cunoscut cele mai ridicate ritmuri de creștere. Față de media întregii provincii (28,9%), un număr de 9 comitate (Alba de Jos, Brașov, Făgăraș, Trei Scaune, Târnava Mică, Târnava Mare, Sibiu, Odorhei și Turda-Arieș) au înregistrat ritmuri de creștere mai scăzute, în vreme ce 7 comitate (Ciuc, Bistrița-Năsăud, Hunedoara, Cluj, Mureș-Turda, Sălaj și Solnoc-Dăbâca) au avut o creștere mai susținută. Privind pe hartă distribuția spațială a acestor 7 comitate se observă că, exceptând comitatul Hunedoara, celelalte 6 comitate sunt situate în partea nordică și centrală a provinciei. La polul opus, în sudul și centrul Transilvaniei, putându-se delimita, cu o linie imaginară prin mijlocul provinciei, cele două mari zone de evoluție demografică. O explicație adecvată a acestor diferențe de comportament trebuie să ia în considerare, printre altele, situația economică, natalitatea și mortalitatea, structura etno-confesională, distribuția populației pe medii (urban-rural) și nu în cele din urmă emigrarea în masă în primul deceniu al secolului XX. Fără îndoială, conjuncturile economice regionale, amploarea unor epidemii locale, gradul diferit de civilizație (incluând aici alimentația, sistemul sanitar, nivelul de cultură etc.), mobilitatea populației au impregnat celor 16 comitate ardelene ritmuri variate de creștere, impunându-se în continuare elaborarea a cât mai multe monografii demografice comitatense.

⁵⁸ Erdély története, harmadik kötet, sz. Szász Zoltán, Budapest, 1988, p. 1564 sqq; Egyed Akos, "Situația demografică a județului Cluj între anii 1857–1910", în vol. *Civilizație medievală și modernă românească. Studii istorice*, îngrijit de N.Edroiu, A.Răduțiu, P.Teodor, Cluj-Napoca, 1985, p. 178.

Tabel nr. 4

Variația regională a dinamicii populației Transilvaniei (1880-1910)

COMITATUL	NUMĂRUL TOTAL AL POPULAȚIEI				CREȘTEREA REALĂ ÎNTRE		CREȘTEREA MEDIE ANUALĂ (locuitori)	RATA MEDIE ANUALĂ DE CREȘTERE (%)
	1880	1890	1900	1910	31.XII.1880- 31.XII.1910 Număr	%		
ALBA DE JOS	178.021	193.072	212.352	221.618	43.597	24,5	4.359	0,73
BISTRITA-NĂSĂUD	95.017	104.737	119.014	127.843	32.826	34,5	3.282	0,99
BRAȘOV	83.929	86.777	95.565	101.199	17.270	20,6	1.727	0,62
CIUC	110.940	114.110	128.382	145.720	34.780	31,3	3.478	0,91
FĂGĂRAȘ	84.571	88.217	92.801	95.174	10.603	12,5	1.060	0,39
TREI SCAUNE	125.277	130.008	137.261	148.080	22.803	18,2	2.280	0,55
HUNEDOARA	248.464	267.895	303.838	340.135	91.671	36,9	9.167	1,05
TÂRNAVA MICĂ	92.214	101.045	109.197	116.091	23.877	25,9	2.387	0,77
CLUJ	196.307	225.199	253.656	286.687	90.380	46	9.038	1,27
MUREȘ-TURDA	158.999	177.860	197.618	219.589	60.590	38,1	6.059	1,08
TÂRNAVA MARE	132.451	135.312	145.138	148.826	16.375	12,4	1.637	0,38
SIBIU	141.627	148.738	166.188	176.921	35.294	24,9	3.529	0,74
SOLNOC DĂBĂÇA	193.677	217.550	237.134	251.936	58.259	30	5.825	0,88
TURDA-ARIEȘ	137.031	150.564	160.579	174.375	37.344	27,2	3.734	0,80
ODORHEI	105.520	110.132	118.275	124.173	18.653	17,7	1.865	0,54
SĂLAJ	171.079	191.167	207.293	230.140	59.061	34,5	5.906	0,99
TRANSILVANIA	2.255.127	2.442.383	2.684.291	2.908.507	653.380	28,9	21.779	0,85

Surse: *Az 1881. év...*; *M.S.K.Ú.f.*, 1 kötet; *M.S.K.Ú.s.*, 1 kötet, 42 kötet.

CREȘTEREA POPULAȚIEI TRANSILVANIEI ÎNTRE 1880-1910

